# OLIY TA'LIM TALABALARIDA MEDIA SAVODXONLIKNI RIVOJLANTIRISH ORQALI AXBOROT MANIPULYATSIYALARINI ANIQLASH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

**Abdalova Mexriniso Baxramovna**
URDPI O'qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22913037

**Annotatsiya**

Mazkur maqolada oliy ta'lim talabalarida media savodxonlikni rivojlantirish orqali axborot manipulyatsiyalarini aniqlash ko'nikmalarini shakllantirishning pedagogik-metodik asoslari yoritilgan. Raqamli axborot makonining kengayishi sharoitida talabalar turli manbalardan katta hajmdagi axborotni qabul qilmoqda. Bunday sharoitda axborotning ishonchliligini baholash, fakt va fikrni farqlash, manipulyativ sarlavhalarni aniqlash, manba va dalillarni tekshirish, vizual kontentning haqiqiyligini baholash hamda axborotni tarqatishdan oldin uning mazmunini tahlil qilish muhim kompetensiyalardan biri hisoblanadi. Maqolada media savodxonlikning kognitiv, analitik, texnologik, kommunikativ va refleksiv komponentlari aniqlashtirilgan. Shuningdek, talabalarda axborot manipulyatsiyalarini aniqlashga yo'naltirilgan "Aniqlash – Tekshirish – Taqqoslash – Dalillash – Xulosa – Mas'uliyatli foydalanish" metodik modeli taklif etilgan. Modelni amalga oshirishda case-study, faktcheking, manbalarni qiyosiy tahlil qilish, "Fakt yoki fikr?", "Sarlavhani tekshir", "Axborot detektivi", vizual kontent tahlili va refleksiv topshiriqlardan foydalanish imkoniyatlari asoslangan.

**Kalit so'zlar:** oliy ta'lim, media savodxonlik, axborot manipulyatsiyasi, tanqidiy fikrlash, faktcheking, axborot madaniyati, media ta'lim, raqamli savodxonlik, axborot manbasi, manipulyativ kontent, deepfake.

Kirish

Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi natijasida oliy ta'lim talabalari uchun axborot olish, almashish va tarqatish imkoniyatlari sezilarli darajada kengaydi. Ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, videoplatformalar, bloglar va boshqa raqamli manbalar kundalik axborot muhitining muhim qismiga aylandi.

Biroq axborot hajmining ortishi uning barchasi ishonchli yoki xolis ekanligini anglatmaydi. Raqamli muhitda chalg'ituvchi sarlavhalar, noto'g'ri kontekst, manipulyativ tasvirlar, soxta manbalar, tahrirlangan videolar va boshqa shakldagi chalg'ituvchi kontentlar uchrashi mumkin.

UNESCO media va axborot savodxonligini insonning axborotni tanqidiy izlash, baholash, undan foydalanish va yaratish imkonini beruvchi kompetensiyalar tizimi sifatida talqin qiladi. Media va axborot savodxonligi doirasida tanqidiy fikrlash, axborot manbalarini baholash, misinformation va disinformationni aniqlash muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi. (unesco.org)

Shu sababli oliy ta'lim jarayonida talabalarning faqat raqamli vositalardan foydalanish qobiliyatini emas, balki axborot manipulyatsiyalarini aniqlash va tahlil qilish ko'nikmalarini ham rivojlantirish zarur.

Axborot manipulyatsiyasi tushunchasining mazmuni



© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Axborot manipulyatsiyasi — axborotni taqdim etish shakli, tanlangan faktlar, kontekst, sarlavha, tasvir yoki boshqa kommunikativ vositalar orqali auditoriyaning ma'lum bir xulosaga kelishiga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan kommunikativ usul sifatida qaralishi mumkin.

Manipulyatsiya doimo to'liq yolg'on axborot shaklida bo'lavermaydi. Ba'zan real fakt:
kontekstdan ajratib olinishi;
faqat bir tomoni ko'rsatilishi;
hissiy sarlavha bilan berilishi;
eski material yangi voqea sifatida taqdim etilishi;
tasvir boshqa voqeaga tegishli bo'lsa-da, yangi voqea bilan bog'lanishi mumkin.

Shu sababli talabaga faqat "yolg'on xabarni topish"ni o'rgatish yetarli emas. U axborotning qanday yaratilgani, qanday taqdim etilgani va qanday ta'sir ko'rsatishga qaratilganini ham tahlil qila olishi kerak.

Axborot manipulyatsiyalarining asosiy turlari

Tadqiqot doirasida talabalarga quyidagi manipulyatsiya turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

| Manipulyatsiya turi | Asosiy belgisi | Talaba aniqlashi kerak bo'lgan jihat |
|---|---|---|
| Manipulyativ sarlavha | Hissiy yoki haddan tashqari da'vogar sarlavha | Sarlavha va matn mosligi |
| Kontekstni o'zgartirish | Eski yoki boshqa voqea yangi vaziyatga bog'lanadi | Sana va original manba |
| Faktni tanlab berish | Ma'lumotning faqat bir qismi ko'rsatiladi | To'liq kontekst |
| Soxta manba | Ishonchli manbaga o'xshash sahifa | Manba haqiqiyligi |
| Vizual manipulyatsiya | Rasm/video tahrirlangan yoki noto'g'ri kontekstda | Original tasvir |
| Clickbait | E'tiborni jalb qiluvchi, ammo mazmuni boshqa sarlavha | Sarlavha–mazmun nisbati |
| Soxta ekspertlik | Noma'lum yoki noto'g'ri ekspertga tayanish | Ekspertning vakolati |
| Statistik manipulyatsiya | Raqamlar noto'g'ri talqin qilinadi | Manba va metodologiya |

Media savodxonlikning tarkibiy komponentlari

Talabalarda axborot manipulyatsiyasini aniqlash ko'nikmalarini shakllantirish uchun media savodxonlikni quyidagi komponentlar asosida tashkil etish mumkin:

1. Kognitiv komponent

Talaba media, axborot, manba, fakt, fikr, manipulyatsiya va kontekst kabi tushunchalarni biladi.

2. Analitik komponent

Talaba axborotning tarkibi va mantiqiy tuzilishini tahlil qiladi.

3. Verifikatsion komponent

Talaba axborotni mustaqil tekshiradi.



© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

4. Texnologik komponent
Talaba raqamli qidiruv va tekshiruv vositalaridan foydalana oladi.
5. Kommunikativ komponent
Talaba aniqlagan axborotga munosabatini dalillar asosida ifodalaydi.
6. Refleksiv komponent
Talaba o'zining axborotni qabul qilish va tarqatish odatlarini baholaydi.
Axborot manipulyatsiyalarini aniqlash metodik modeli
Tadqiqot doirasida quyidagi metodik model taklif etiladi:
MAQSAD
Talabalarda axborot manipulyatsiyalarini aniqlash va baholash ko'nikmalarini shakllantirish
↓
1. ANIQLASH
"Bu xabar nimani da'vo qilmoqda?"
↓
2. TEKSHIRISH
"Manba kim?"
"Xabar qachon e'lon qilingan?"
↓
3. TAQQOSLASH
"Boshqa mustaqil manbalarda qanday ma'lumot bor?"
↓
4. DALILLASH
"Da'voni tasdiqlovchi dalil bormi?"
↓
5. XULOSA
"Ishonchli / yetarli dalil yo'q / chalg'ituvchi"
↓
6. MAS'ULIYATLI FOYDALANISH
"Ulash kerakmi yoki yo'qmi?"
↓
NATIJA
Axborotni mustaqil tekshira oladigan media-savodxon talaba.
Metodikani amalga oshirish bosqichlari
Birinchi bosqich — media muhitni anglash
Talabalarga zamonaviy axborot muhiti va undagi turli kontent shakllari tushuntiriladi.
Quyidagi tushunchalar bilan ishlanadi:
fakt;
fikr;
xabar;
manba;
dalil;
manipulyatsiya;
clickbait;


© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

misinformation;
disinformation;
deepfake.
Talabalar ushbu tushunchalarni real media misollari orqali farqlashga o‘rgatiladi.
Ikkinchi bosqich — manbani tekshirish
Talabaga xabar beriladi va quyidagi savollar asosida tekshirtiriladi:
Kim e'lon qilgan?
Muallif kim?
Qachon e'lon qilingan?
Asl manba qayerda?
Muallif qanday dalil keltirgan?
Boshqa manbalarda shu ma'lumot bormi?
Bu bosqichda talabalar axborotning tashqi ko‘rinishiga emas, uning manbasi va dalillariga e'tibor qaratishni o‘rganadilar.
Uchinchi bosqich — qiyosiy tahlil
Bir hodisa haqida ikki yoki undan ortiq axborot manbasi beriladi.
Talabalar:
sarlavhalarni;
faktlarni;
sanalarni;
keltirilgan dalillarni;
muallif pozitsiyasini;
ishlatilgan hissiy ifodalarni
taqqoslaydilar.
Maqsad — axborotning bir manbada qanday talqin qilinganini boshqa manbalar bilan solishtirish ko‘nikmasini shakllantirish.
To‘rtinchi bosqich — manipulyatsiyani aniqlash
Talabalarga turli manipulyativ usullar namunasi beriladi.
Masalan:
“Bu xabarni hamma tarqatmoqda!”
Talabadan savol so‘raladi:
“Hamma” deganda kim nazarda tutilgan?
Bunga qanday dalil bor?
Bunday topshiriqlar umumlashtirish, hissiy bosim va dalilsiz da'volarni aniqlashga yordam beradi.
Innovatsion metodlar
“Axborot detektivi” metodi
Talabalar kichik guruhlarga bo‘linadi. Har bir guruhga shartli media materiali beriladi.
Ular quyidagilarni aniqlaydilar:
Manba.
Muallif.
Sana.
Dalil.
Kontekst.


© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Boshqa manbalar.
Manipulyatsiya belgisi.
Yakunida guruh o‘z xulosasini dalillar bilan himoya qiladi.
“Fakt yoki fikr?” metodi
Talabalarga turli jumlalar beriladi.
Ular:
FAKT
yoki
FIKR
deb ajratadilar.
Keyin o‘z tanlovini izohlaydilar.
“Sarlavha laboratoriyasi”
Talabalarga bir nechta sarlavha beriladi.
Ular:
hissiy so‘zlarni;
haddan tashqari umumlashtirishni;
dalilsiz da’volarni;
clickbait elementlarini
aniqlaydilar.
Keyin sarlavhani neytral shaklda qayta yozadilar.
“Ikki manba” metodi
Bir voqea haqida ikki xil xabar beriladi.
Talaba quyidagi jadvalni to‘ldiradi:

| Mezoni | 1-manba | 2-manba |
|---|---|---|
| Muallif | | |
| Sana | | |
| Asosiy da’vo | | |
| Dalil | | |
| Manba | | |
| Hissiy ifoda | | |
| Xulosa | | |

“Vizual tekshiruvchi” metodi
Rasm yoki video beriladi.
Talabalar:
tasvirning manbasini;
sanasini;
kontekstini;
boshqa manbalardagi versiyasini
tekshiradilar.
Bu usul ayniqsa sun’iy yaratilgan yoki o‘zgartirilgan media kontentni anglash uchun muhim.
Sun’iy intellekt va axborot manipulyatsiyasi



© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Generativ sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi media savodxonlik oldiga yangi vazifalarni qo'ymoqda.

AI yordamida:

matn;

rasm;

audio;

video

yaratilishi yoki o'zgartirilishi mumkin.

Shuning uchun zamonaviy media savodxonlikda talabaga faqat "rasm rostmi?" degan savolni emas, balki:

"Ushbu material qayerdan olingan?"

"Original versiyasi bormi?"

"Mustaqil manbalar tasdiqlaydimi?"

"Kontentning kelib chiqishi haqida qanday dalil bor?"

kabi savollarni berish o'rgatilishi lozim.

Bunda texnik aniqlash vositalari yordamchi bo'lishi mumkin, ammo yakuniy baholashda manba, kontekst va mustaqil dalillarni tekshirish muhimligicha qoladi.

Pedagogik shart-sharoitlar

Talabalarda media savodxonlikni rivojlantirish uchun quyidagi shart-sharoitlarni yaratish maqsadga muvofiq:

1. Amaliy media muhitidan foydalanish

Darsda faqat nazariy misollar emas, balki real media formatlariga o'xshash materiallardan foydalanish.

2. Fanlararo integratsiya

Media savodxonlikni pedagogika, ona tili, tarix, huquq, informatika va boshqa fanlar bilan bog'lash.

3. Dalilga asoslangan muloqot

Talabaning "menimcha" degan javobidan ko'ra "mening dalilim" tamoyiliga o'tishini ta'minlash.

4. Mustaqil tekshiruv

Pedagog tayyor xulosani bermasdan, talabaga xulosaga kelish uchun zarur vositalarni taqdim etishi.

5. Refleksiya

Mashg'ulot yakunida talaba o'zining axborot bilan ishlash strategiyasini baholashi.

Tajriba-sinov metodikasi

Metodikani amaliyotda sinovdan o'tkazish uch bosqichda tashkil etilishi mumkin.

Aniqlovchi bosqich

Talabalarning dastlabki media savodxonlik darajasi aniqlanadi.

Quyidagi ko'rsatkichlar baholanadi:

axborot manbasini aniqlash;

fakt va fikrni farqlash;

manipulyativ sarlavhani aniqlash;

dalilni tekshirish;

manbalarni taqqoslash;

vizual materialni tahlil qilish;

axborotni tarqatishdan oldin tekshirish.



© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Shakllantiruvchi bosqich
Talabalar bilan tizimli ravishda:
faktcheking;
case-study;
"Axborot detektivi";
"Fakt yoki fikr?";
"Sarlavha laboratoriyasi";
"Ikki manba";
vizual tahlil;
refleksiv topshiriqlar
o'tkaziladi.
Nazorat bosqichi
Talabalarning media savodxonlik ko'rsatkichlari qayta baholanadi.
Natijalar aniqlovchi bosqich ko'rsatkichlari bilan qiyoslanadi.
Baholash mezonlari
Past daraja
Talaba axborotni asosan tashqi ko'rinishi va sarlavhasiga asoslanib baholaydi, manba va dalillarni muntazam tekshirmaydi.
O'rta daraja
Talaba asosiy manipulyatsiya belgilarini aniqlay oladi, manbalarni qiyoslaydi, ammo murakkab yoki multimodal kontentni baholashda qo'shimcha yo'riqnomaga ehtiyoj sezadi.
Yuqori daraja
Talaba axborot manbasini mustaqil tekshiradi, fakt va fikrni ajratadi, kontekstni aniqlaydi, turli manbalarni qiyoslaydi, manipulyatsiya usullarini dalillar asosida ko'rsatadi va axborotdan foydalanish bo'yicha mas'uliyatli qaror qabul qiladi.
Ilmiy yangilik
Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilarda ifodalanadi:
Oliy ta'lim talabalarida axborot manipulyatsiyalarini aniqlash ko'nikmalarining kognitiv, analitik, verifikatsion, texnologik, kommunikativ va refleksiv komponentlari tizimlashtiriladi.
"Aniqlash – Tekshirish – Taqqoslash – Dalillash – Xulosa – Mas'uliyatli foydalanish" metodik modeli ishlab chiqiladi.
Faktcheking, manbalarni qiyoslash, vizual tahlil va refleksiv faoliyatni integratsiyalash asosida talabalarning media savodxonligini rivojlantirish metodikasi takomillashtiriladi.
Talabalarning axborot manipulyatsiyalarini aniqlash darajasini baholashning kognitiv, analitik, verifikatsion va refleksiv mezonlari aniqlashtiriladi.
Generativ sun'iy intellekt yaratgan yoki o'zgartirgan kontentni baholash media savodxonlikning zamonaviy komponenti sifatida metodik tizimga kiritiladi.
Amaliy ahamiyati
Maqolada ishlab chiqilgan metodikadan oliy ta'lim muassasalarida:
media savodxonlik mashg'ulotlari;
seminarlar;
tarbiyaviy mashg'ulotlar;
mustaqil ta'lim;


© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

raqamli pedagogika kurslari;
axborot madaniyati bo'yicha treninglar
jarayonida foydalanish mumkin.
Metodika asosida "Media detektiv" elektron ta'lim modulini yaratish ham mumkin.
U quyidagi bo'limlardan iborat bo'lishi mumkin:
1. Manbani tekshirish
2. Fakt va fikr
3. Clickbait
4. Kontekstni tekshirish
5. Vizual manipulyatsiya
6. Deepfake va AI kontenti
7. Faktcheking
8. Axborot etikasi
9. Yakuniy media-savodxonlik testi

Xulosa

Oliy ta'lim talabalarida media savodxonlikni rivojlantirish zamonaviy axborot muhitida mustaqil va mas'uliyatli axborot iste'molini shakllantirishning muhim shartlaridan biridir. Media savodxonlik faqat raqamli vositalardan foydalanish qobiliyati bilan cheklanmaydi. U axborot manbasini tekshirish, fakt va fikrni farqlash, kontekstni aniqlash, dalillarni qiyoslash, manipulyativ usullarni aniqlash va axborotdan mas'uliyatli foydalanishni ham qamrab oladi.

Maqolada taklif etilgan "Aniqlash – Tekshirish – Taqqoslash – Dalillash – Xulosa – Mas'uliyatli foydalanish" modeli talabalarning axborot bilan ishlash faoliyatini izchil tashkil etishga imkon beradi.

Case-study, faktcheking, qiyosiy tahlil, vizual kontentni tekshirish, "Axborot detektivi", "Fakt yoki fikr?", "Sarlavha laboratoriyasi" va refleksiv topshiriqlar talabalarning amaliy media savodxonligini rivojlantirish uchun samarali metodik vosita sifatida qo'llanishi mumkin.

Ayniqsa, sun'iy intellekt yordamida yaratiladigan yoki o'zgartiriladigan kontentning kengayishi sharoitida talabalarga kontentning kelib chiqishi, manbasi, konteksti va dalillarini tekshirish ko'nikmalarini berish zamonaviy media ta'limning muhim vazifalaridan biridir.

Shunday qilib, oliy ta'limda media savodxonlikni axborotni aniqlash + verifikatsiya + tanqidiy tahlil + dalillash + refleksiya asosida tashkil etish talabalarning axborot manipulyatsiyalariga nisbatan ongli va mas'uliyatli munosabatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

**Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. UNESCO. Media and Information Literacy. UNESCO.
2. UNESCO. Media and Information Literate Citizens: Think Critically, Click Wisely. Paris: UNESCO.
3. UNESCO. Global Media and Information Literacy Week. Paris: UNESCO.
4. UNESCO. Unit 5: Media and Information Literacy and Misinformation. International Media and Information Literacy e-Platform.
5. Wardle C., Derakhshan H. Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy Making. Council of Europe, 2017.
6. Hobbs R. Digital and Media Literacy: A Plan of Action. Aspen Institute, 2010.
7. Buckingham D. Media Education: Literacy, Learning and Contemporary Culture. Polity Press, 2003.



© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

8. Wineburg S., McGrew S. Lateral Reading and the Nature of Expertise: Reading Less and Learning More When Evaluating Digital Information. Teachers College Record.
9. McGrew S., Breakstone J., Ortega T., Smith M., Wineburg S. Can Students Evaluate Online Sources? Learning from Assessments of Civic Online Reasoning. Theory & Research in Social Education, 2018.
10. European Commission. DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens. Publications Office of the European Union, 2022.
11. Bu mavzu uchun ilmiy jihatdan yanada kuchli davomiy maqola sifatida keyingi yo‘nalish: “Oliy ta’lim talabalarida deepfake va sun’iy intellekt yordamida yaratilgan axborotni aniqlash kompetensiyasini rivojlantirish metodikasi” bo‘lishi mumkin. Bu hozirgi maqoladagi media manipulyatsiyasi yo‘nalishini toraytirib, alohida yangi ilmiy maqolaga aylantiradi.



© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.